

यवतमाळ जिल्ह्यातील लोकसंख्येचा भौगोलिक अभ्यास GEOGRAPHICAL STUDY OF POPULATION IN YAVATMAL DISTRICT

प्रा. एन. व्ही. नरुले

भूगोल विभाग प्रमुख

इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ.

संपर्क क्र. ९९२३९०९२९६, Mail Id - narulenilkantha3@gmail.com

सारांश:-

कोणत्याही भौगोलिक प्रदेशाच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, आणि सांस्कृतिक विकासात लोकसंख्या हा घटक अतिशय महत्वाचा आहे. सोवतच प्रादेशिक लोकसंख्या ही नैसर्गिक उत्पादक घटक म्हणूनही इतर घटकाबरोबरच महत्वाची आहे. कृषीप्रधान देशामध्ये सर्वात जास्त लोकसंख्या ही ग्रामीण भागातून वास्तव्य करते, आणि म्हणून ती शेती व्यवसायावर आपला उदरनिर्वाह करते. हेच चित्र आपल्याला यवतमाळ जिल्ह्यातून दिसून येते. २००१ च्या सेन्सस वरून वर्गीकरण केले असता असे निदर्शनास येते की यवतमाळ जिल्ह्याच्या सोळा तालुक्यांपैकी आठ तालुके ही शहरी भागामध्ये मोडतात, त्यात यवतमाळ, वणी, केळापूर, घाटंजी, उमरखेड, पूसद, दिग्रस, आणि दारव्हा ही महत्वाची आहेत.

यवतमाळ जिल्हा कृषीप्रधान व आदिवासी जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. हा जिल्हा कापूस शेतीसाठी महाराष्ट्रात प्रसिद्ध आहे. संपूर्ण जिल्ह्यात पारंपारिक तसेच आधुनिक पध्दतीने शेती केली जाते. गहू, ज्वारी, कापूस, सोयाबीन, तुरी, शेंगदाने, कांदे, भाजीपाला, ई. प्रकारचे पिके घेतली जाते. शेती बरोबर शेतीवर आधारित विविध प्रकारची कारखानदारी कमी प्रमाणात विकसित होत आहे. याच बरोबर पर्यटन क्षेत्रात चांगल्या व नविन स्थळांचा विकास होत आहे. म्हणूनच भौगोलिक अभ्यासाच्या दृष्टीने लोकसंख्या हा विषय घेतला आहे.

वीजसंज्ञा:- लोकसंख्या, लोसंख्येची घनता, स्त्री व पुरुष लोकसंख्या, ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या.

प्रस्तावना:-

यवतमाळ जिल्हा हा एक आदिवासी जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. त्यामुळे या जिल्ह्याचा इतिहास फार प्राचिन असून येथील ग्रामीण व आदिवासी वस्त्यांमध्ये सुध्दा पारंपारीक संस्कृतीची अत्याधिक विविधता दिसून येते. त्याचप्रमाणे भौगोलिक स्वरूपातही येथील डोंगराळ व पठारी भूपृष्ठामुळे टोकाची विविधता आलेली आहे. यवतमाळ जिल्हा हा जरी थोडा मागासलेला, विकसनशील दिसत असला तरी जिल्ह्याच्या या सर्वच जीवन प्रवासाचा आरंभ असणाऱ्या लोकसंख्या या घटकाचा अभ्यास करणे महत्वाचे ठरते.

उद्दिष्ट्ये:-

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील १९८१ ते २००१ या तीन दशकातील लोकसंख्येच्या वाढीचा अभ्यास करणे.

अभ्यास क्षेत्र:-

यवतमाळ जिल्ह्याचे क्षेत्र विस्तृत असून जिल्ह्याच्या उत्तरेला व दक्षिणेला नैसर्गिक सिमा प्राप्त झालेल्या आहेत. या जिल्ह्याच्या उत्तरेस वर्धा नदीमुळे वर्धा व चंद्रपूर जिल्हे तसच दक्षिणेला पैनगंगा नदीमुळे नांदेड जिल्हा व आंध्रप्रदेश राज्य वेगळे झाले आहेत.

यवतमाळ जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ १३,५८४ चौ.कि.मी. असून यवतमाळ जिल्हा १६ तालुक्यांमध्ये विभागला गेला आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी ४.४ टक्के इतका भूभाग या जिल्ह्याने व्यापलेला आहे. हा

जिल्हा १९° २६' उत्तर ते २०° ४२' उत्तर अक्षांश आणि ७७° १८' पूर्व ते ७९° ९' पूर्व रेखांश या दरम्यान पसरलेला आहे. सन २००१ नुसार जिल्हयाची लोकसंख्या ही २४,५८,२७१ इतकी होती.

विषय विवेचन:-

यवतमाळ जिल्हयातील १९८१ ते २००१ या वर्षांच्या लोकसंख्यांची तुलना केली असता असे दिसून येते की १९८१ च्या जनगणनेनुसार यवतमाळ जिल्हयाची एकूण लोकसंख्या १७३७४२३ असून त्यात ५१.०७ टक्के पुरुषांची संख्या तर ४८.९३ टक्के स्त्रियांची संख्या आहे. १९९१ च्या आकडेवारीनुसार यवतमाळ जिल्हयाची एकूण लोकसंख्या २०७७१४४ इतकी आहे. त्यापैकी ५१.२३ टक्के पुरुषांची संख्या असून ४८.७७ टक्के संख्या स्त्रियांची आहे. एकूण लोकसंख्येपैकी ८२.८१ लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात असून १७.१९ टक्के लोकसंख्या ही नागरी भागातून राहते. लोकसंख्येचे हे प्रमाण २००१ मध्ये वाढलेले असून २००१ च्या जनगणनेनुसार जिल्हयाची एकूण लोकसंख्या २४५८२७१ इतकी असून त्यापैकी ५१.२३ टक्के पुरुष व ४८.४९ टक्के स्त्रियांची लोकसंख्या आहे. एकूण लोकसंख्येपैकी ८१.४१ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात व १८.८५ टक्के लोकसंख्या ही नागरी भागात राहते. जिल्हयात यवतमाळ तालुक्यात सर्वाधिक लोकसंख्या असून त्यामध्ये सतत वाढ झालेली दिसून येते.

सारणी क्र. १

यवतमाळ जिल्हयातील लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये

वर्ष	१९८१			१९९१			२००१		
	एकूण	ग्रामीण	नागरी	एकूण	ग्रामीण	नागरी	एकूण	ग्रामीण	नागरी
एकूण लोकसंख्या	१७३७४२३	१४७५२८८	२६२१३५	२०७७१४४	१७२०२१३	३५६९३१	२४५८२७१	२००१०६०	४५७२११
पुरुष	८८५०१२	७४८०७७	१३६९३५	१०६४४२२	८७९०१७	१८५४०५	१२६५६८९	१०२९५४०	२३६१४२
स्त्रीया	८५२४११	७२७२११	१२५२००	१०१२७२२	८४११९६	१७१५२६	११९२५९०	९७१५२०	२२१०७०

स्रोत - जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन यवतमाळ (२००७-०८)

जिल्हयात १९८१ च्या ग्रामीण लोकसंख्येनुसार पुसद व दिग्रस तालुक्यात लोकसंख्या ही सर्वाधिक असून १९९१ ला उमरखेड, पुसद व दिग्रस या तीन तालुक्यात ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त आहे, तर २००१ मध्ये उमरखेड, पुसद या दोन तालुक्यात हे प्रमाण सर्वाधिक दिसून येते.

नागरी लोकसंख्येचा विचार करता, यवतमाळ जिल्हयात एकूण १६ तालुक्यापैकी २००१ नुसार ८ तालुके हे नागरी लोकसंख्येत मोडतात. १९८१ च्या एकूण नागरी लोकसंख्येच्या आकडेवारीनुसार ३३.९७ टक्के म्हणजेच सर्वाधिक नागरी लोकसंख्या यवतमाळ तालुक्यात होती. तर सर्वात कमी नागरी लोकसंख्या ही घाटंजी तालुक्यात होती. १९९१ च्या आकडेवारीनुसार यवतमाळ तालुक्यात ३९.१७ टक्के नागरी लोकसंख्या असून पुसद तालुक्यातही नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त दिसून आले.

१९८१ च्या जनगणनेनुसार यवतमाळ जिल्हा जास्त घनतेचा असून सर्वात कमी घनतेचे विभाग कळंब, राळेगाव, मारेगाव, घाटंजी, महागाव, उमरखेड हे आहेत. येथील घनता दर चौ. कि. मी. ला १२५ पेक्षाही कमी आहे. पुसद, दिग्रस, केळापूर, वणी, वाभूळगाव, नेर, दारव्हा येथील लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १२५ ते १७५ दिसून येते.

१९९१ च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्येच्या घनतेचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, यवतमाळ तालुक्याची घनता जास्तीतजस्त आहे. पुसद व दिग्रस तालुक्यात लोकसंख्येचे घनतेचे प्रमाण दर चौ. कि. मी. ला १८० ते २०० दरम्यान आहे. तर कळंब, राळेगाव, मारेगाव, घाटंजी, नेर येथे न्यूनतम घनता असून दर चौ. कि. मी. ला येथील घनतेचे प्रमाण १२५ पेक्षाही कमी आहे. २००१ ची यवतमाळ जिल्हयाच्या लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. ला १८१ इतकी आहे. यवतमाळ तालुक्याची लोकसंख्येची घनता जिल्हयात सर्वाधिक म्हणजे ३२७ इतकी आहे. तर मारेगाव तालुक्याची घनता जिल्हयात सर्वात कमी म्हणजे ६३ इतकी आहे. सर्वसाधारण घनतेचा विचार करता कळंब, मारेगाव, झरीजामणी, घाटंजी व दिग्रस या पाच तालुक्यामध्ये हे प्रमाण दर चौ. कि. मी. ला १२५ पेक्षाही कमी आहे. त्याचप्रमाणे वाभूळगाव, राळेगाव, केळापूर, महागाव, नेर या पाच तालुक्यामध्ये

लोकसंख्येची घनता दर चौ. कि. मी. १२५ ते १७५ इतकी आहे. १९८१, १९९१ व २००१ या वर्षांच्या जनगणनेनुसार एकमेव यवतमाळ तालुका असा येतो की जेथे घनता जिल्ह्यात सर्वाधिक आहे.

निष्कर्ष:—

- १) प्रस्तुत जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, येथे सर्वात जास्त लोकसंख्या (१९८१, १९९१, २००१) ला यवतमाळ तालुक्याचीच आहे. त्याचे कारण असे की, यवतमाळ हा तालुका जिल्ह्याचे केंद्र असून येथे सर्व सोयी व सुविधांचा विकास झालेला असल्यामुळे येथे लोकसंख्येचे केंद्रीकरण अधिक आढळून येथे.
- २) जिल्ह्यात ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण पुसद या तालुक्यात (१९८१, १९९१, २००१) सर्वात जास्त असून नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण यवतमाळ तालुक्यात सर्वाधिक आहे.
- ३) १९८१, १९९१ व २००१ नुसार यवतमाळ जिल्ह्यातील एकूण लिंग गुणोत्तर प्रमाण पाहिले असता येथे सर्वत्र तालुक्यात पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांचे प्रमाण कमी आहे. तसेच हे चित्र ग्रामीण व नागरी भागात सुध्दा आढळून येते.
- ४) जिल्ह्यातील लोकसंख्येच्या घनतेचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, १९९१ च्या तुलनेत लोकसंख्येची घनता १९८१ ला बरीच कमी आहे मात्र तालुका निहाय घनता वितरणात फारसा फरक आढळून येत नाही. २००१ ला या आकडेवारीत वाढ झालेली दिसत असून यवतमाळ तालुक्यात लोकसंख्येची घनता (१९८१, १९९१, २००१) सर्वाधिक आहे. जिल्ह्याच्या पूर्वेकडील भागात लोकसंख्या घनतेचे प्रमाण कमी असलेले दिसते. हे विभाग थोडे ग्रामीण विभागात मोडत असून शेती व्यवसाय हा येथे प्रमुख आहे. रस्त्यांचा विकास मोठ्या प्रमाणात झालेला असल्यामुळे तसेच शैक्षणिक सोयींची उपलब्धता कमी असल्यामुळे लोकसंख्येची घनता कमी असावी असे वाटते.

संदर्भ:—

- Govt.of Maharashtra (1991) District Census Handbook, Yavatmal District for 1991.
- Govt.of Maharashtra (1989-90,1991-92,2007-08): Socio economic abstract-yavatmal District, Dept. of Finance and Statistics, Govt.of Maharashtra Mumbai.
- Kayashtha S.L. (1988) "Geography of Population," Rawat Publication, Jaipur Pp 27-85.

